

Korupcija u Bosni i Hercegovini
Transparency International BiH

Juni/2009

Sažetak:

Skoro četrnaest godina od okončanja rata u Bosni i Hercegovini problem korupcije ostaje jedna od glavnih prepreka u provođenju reformi, koje bi dovele do uspostave funkcionalne i samodržive zemlje. Relevantna istraživanja već godinama svrstavaju BiH u red evropskih zemalja sa najvećim stepenom korupcije, ujedno konstatujući da su u BiH prisutni društveno najopasniji oblici korupcije, koji imaju ogromne posljedice za ukupan društveno-ekonomski razvoj zemlje. Nepostojanje političke volje, jasnih strateških okvira i mehanizama za implementaciju antikorupcionih politika, karakteristika je cijelog postkonfliktnog perioda u BiH. Uspostavljanje funkcionalne i samoodržive zemlje i njen napredak ka evropskim integracijama u velikoj mjeri biće uslovljen rezultatima antikorupcionih reformi.

Kontekst: uzroci i posljedice korupcije

Skoro četrnaest godina od okončanja oružanog konflikta u Bosni i Hercegovini problem korupcije ostaje jedna od najvećih prepreka razvoju zemlje. Uprkos godina reformi, angažmana međunarodne zajednice i donatorske pomoći bez presedana u modernoj historiji, BiH i dalje spada u red zemalja u kojim je prisutna sistemska korupcija, bez odgovarajućih institucionalnih kapaciteta za njeno suzbijanje.

Potpuni institucionalni diskontinuitet i gradnja države i institucija izvana predstavljaju vrlo važan aspekt u analizi uzročne uslovljenosti korupcije. U tom smislu treba razmotriti poseban, relativno novi pojavni oblike korupcije- zarobljavanje države, koji se javlja sa procesom tranzicije i koji je upravo i pojmovno definisan na primjerima zemalja istočne i jugoistočne Evrope.

„Dok je većina tipova korupcije usmjerena prema mijenjanju načina na koji se postojeći zakoni, pravila i regulativa implementiraju, favorizovanjem davaoca mita, zarobljena država se odnosi na korupcione napore da se utiče na proces kreiranja zakona i pravila“.
(Hellman, Kaufmann 2001, p. 2).

Ovakav poseban oblik korupcije se upravo i javlja u vrijeme kolapsa snažne socijalističke države sa centralizovanim institucijama, kada novi akteri koriste nastali vakum moći oblikujući nova pravila za vlastite potrebe. Upravo etnopolitičke elite nastale neposredno prije i za vrijeme oružanog konflikta u BiH, tokom kojeg su stekle bogatstvo ogromnih razmjera, kontrolišući promet strateških resursa postat će ključni akteri procesa zarobljavanja države¹.

U periodu postkonfliktne rekonstrukcije BiH je primila najveći iznos donatorske pomoći po glavi stanovnika u historiji. Konzervativne procijene govore da je iznos donatorske pomoći samo do 2000 godine prevazilazio iznos od US\$ 5,1 milijarde². Brojne zloupotrebe donatorskih sredstava nije uspjela spriječiti ni međunarodna uprava u BiH³, a tri parlamentarne komisije formirane s ciljem utvrđivanja prave istine o nestanku ogromne donatorske pomoći nikada svoj posao nisu okončale.

Proces privatizacije koji je uslijedio nakon okončanja faze robusne postkonfliktne donatorske pomoći, u situaciji odsustva elementarne vladavine prava i institucionalnih okvira bio je ključni način za crpljenje ogromnih novčanih iznosa, kroz ilegalne transakcije političkim liderima i njima bliskim oligarhijama. Procjene TI BiH na osnovu provedenih analiza monitoringa samo za 2007 godinu bile su da je više od pola milijarde KM budžetskih sredstava izgubljeno kroz korupciju i ilegalne transakcije u procesima privatizacije.⁴

¹ Chandler, D: Bosnia: Faking Democracy After Dayton, 2nd Edition, London, Pluto Press, 2000

² V. Boris Divjak: Peacebuilding and Corruption Case study Bosnia and Herzegovina, Centre for International Studies Department of Politics and International Relations, University of Oxford, 2007

³ Hedges, C: Leaders in Bosnia Are Said to Steal Up to \$1 Billion, The New York Times, 18 August 1999

⁴ TI BiH:Štete od korupcije u privatizaciji tokom prošle godine preko pola milijarde KM, maj 2008

Ostvarivanje uticaja u državnim institucijama uske političke elite manifestovale su kroz klijentelistička ili nepotistička postavljenja na ključne pozicije u državnim institucijama, pravosuđu, medijima, akademskoj zajednici itd. Potpuno brisanje granice između privatno-poslovnih interesa javnih zvaničnika i javnih interesa predstavlja karakteristiku svih formi efekta zarobljene države⁵.

U periodu institucionalnog vakuma, nepostojanja vladavine prave i potpunog državnog diskontinuiteta etnonacionalne elite, uspjele su ostvariti potpunu i efektivnu kontrolu i uticaj nad svim ključnim društvenim institucijama, pružajući snažane otpore svim reformskim inicijativama koje su uglavnom dolazile od strane međunarodne zajednice.

„U kontekstu slabih država i nerazvijenog civilnog društva, takvi oblici uticaja imaju snažan uticaj na brzinu i pravac reformi, na kreiranje ekonomskih i političkih institucija i konačno na opšti kvalitet vladavine u tranzicijskim zemljama.“ (Hellman, Jones, Kaufmann 2000, p. 1). U tom smislu se posebno naglašava kompleksnost simultane političke i ekonomske tranzicije. (Offe 1994); stavljajući ovakav po sebi kompleksan proces u kontekst postkonfliktne izrazite etničke fragmentiranosti, on postaje još kompleksniji i neizvjesniji.

Iako je ubrzanim izbornim ciklusom (dvogodišnji izborni ciklus bio je provođen do 2002 od strane misije OSCE) i direktnom intervencijom visokog predstavnika, korištenjem bonskih ovlaštenja dolazilo do personalnih smjena na svim pozicijama, ili čak do smjene vladajućih političkih partija, matrica funkcionisanja sistema i kanali ostvarivanja uticaja nisu se bitno mijenjali. U pravilu kod svih personalnih smjena na ključnim pozicijama ili smjena vladajućih partija dolazilo je do ogromnih migracija iz gubitničkih ka partijama koje su osvojile vlast, tako da su vladajuće elite uspijevali regrutovati uvijek nove članove.

U situacijama kada je dolazilo do personalnih promjena ili smjena vladajućih partija, u pravilu je slijedio novi krug nepotističkih i klijentelističkih postavljenja na sve ključne pozicije u državnim institucijama i preduzećima i obezbjeđivanja kontrole na različite načine nad institucijama i subjektima koji se ne nalaze pod direktnom formalnom kontrolom.

Kada je došlo do smanjenja uloge visokog predstavnika i drastičnog ograničavanja upotrebe bonskih ovlaštenja, nastali vakum moći zauzele su etnonacionalne oligarhije, nastavljajući da se pragmatično predstavljaju zaštitnicima nacionalnih interesa, projektujući novostečenu moć ka urušavanju institucija koje su pod patronatom međunarodne zajednice uspjele ostvariti određeni stepen nezavisnosti i profesionalnosti, a koje su im u domenu svojih nadženosti stajale na putu nastavka ilegalnih aktivnosti usmjerenih ka sticanju proivatne koristi.

Ogroman javni sektor naslijeđen iz socijalističkog perioda dodatno je uvećan zahvaljujući složenoj ustavnoj arhitekturi, stvorenoj Dejtonskim mirovnim sporazumom. Takva

⁵ Worldbank (2000): Anticorruption in Transition. A contribution to the Policy Debate. Washington. www.worldbank.org/wbi/governance/pdf/contribution.pdf

situacija dovela je do toga da je javni sektor, umjesto da bude podvrgnut procesu korjenitih reformi, postao svrha sam sebi, nastavljajući da neprirodno raste, krirajući stalno nove administrativne procedure i dajući velika i nekontrolisana diskreciona ovlaštenja svim nivoima vlasti. Posljedica toga je bila stvaranje novih prilika za korupciju. Ogroman dio BDP koji se distribuira preko vlada na različitim nivoima vlasti (preko 50 % BDP), bez elementarne transparentosti i učešća građana u procesu donošenja odluka, potpuno je izopačio redoslijed prioriteta i javne interese stavio daleko ispod interesa uskog kruga etnonacionalnih političkih oligarhija.

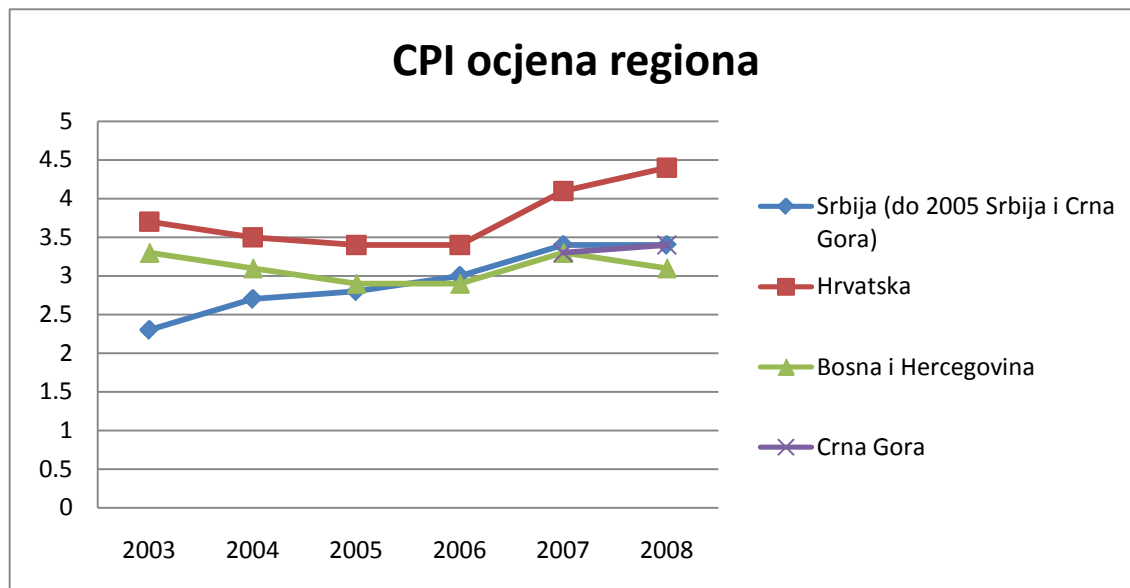
Ako fenomen zarobljene države posmatramo kao zatvoren krug, uticaji političkih elita i moćnih oligarhija se manifestuju u donošenju zakona koji su u njihovom interesu. Administrativnom korupcijom i političkim uticajem onemogućene su agencije za provođenje zakona za identifikovanje ilegalne aktivnosti. Politički uticaj na pravosuđe sprječava procesuiranje velikih slučajeva korupcije, a sa medijima se krug zatvara jer su oni ti koji služe za anesteziranje javnosti, odnosno predstavljanje potpuno iskrivljene liste društvenih prioriteta⁶.

Komercijalni mediji, nalazeći se u procijepu između manipulativnog i kritičkog odnosa prema stvarnosti, daleko više koristi imaju ako se opredijele za manipulaciju kao koncept svoga rada. Podređivanje vladajućim oligarhijama donosi materijalnu stabilnost, jer država ima ogroman uticaj u ekonomiji. Jako veliki broj preduzeća je u državnom vlasništvu, ali je i veliki broj privatnih kompanija u vrlo bliskom odnosu sa vladajućim elitama. To praktično znači da uklapanje u zahtijevanu matricu osigurava sredstva na transparentan način od vladajuće strukture i njima bliskih krugova. Izbor kritičkog odnosa znači ujedno uskraćivanje najvećeg dijela prihoda od marketinga državnih kompanija, ili privatnih kompanija bliskih vlastima, i izlaganje stalnim traženjima najsitnijih nepravilnosti od strane kontrolnih državnih organa, pa na kraju izlaganje riziku čak i fizičkog integriteta. Vladajuće strukture imaju još nekoliko vrlo efikasnih načina kontrole ili uticaja na medije kao što su omogućavanje neplaćanja poreskih i drugih obaveza državi, ili kroz direktne transfere sredstava urednicima i/ili novinarima. Pored toga može se konstatovati da su mediji u BiH jasno etnički prepoznatljivi, iako, u suštini, vođeni privatnim interesom; da bi bili samoodrživi ili profitabilni moraju biti politički pragmatični i etnonacionalno profilisani. Duboka podijeljenost bosanskohercegovačkog društva i nepostojanje bazičnog konsenzusa jasno se manifestuje i na medijskoj slici, što znači da mediji svoju publiku imaju najčešće u okviru samo jedne etničke grupe. Kada su u pitanju javni emiteri možemo govoriti o drugoj vrsti problema, a koji se svodi na, veće ili manje, prisustvo autocenzure. Autocenzura se pojavljuje u smislu da novinari ili urednici zaobilaze, ili ne predstavljaju na odgovarajući način, ili ne posvećuju pažnju koju zaslužuju „osjetljive teme” kao što su velike korupcionaške afere, sprega vrha vlasti sa organizovanim kriminalom i sl. Ponašajući se pragmatično, a zbog bojazni da bi im mogao biti ugrožen posao ili čak i fizički integritet, samocenzurisanje novinari gledaju kao način da ih vlasti ili moćni lobiji prepoznaju kao kooperativne, te na taj način sebi obezbijede pozicije i materijalnu korist.

⁶ Srđan Blagovčanin: Uloga i stanje medija – Bosna i Hercegovina 2008 TI BiH, FES, 2008

Velika većina bilo komparativnih, bilo posebno rađenih istraživanja za BiH pokazuju uglavnom istu sliku u proteklih 10 godina. Istraživanje Svjetske banka Anti-korupcija u tranziciji iz 2006. pokazalo je da je BiH percipirana kao zemlja u kojoj je fenomen zarobljene države (state capture) najviše ispoljen od 33 tranzicione zemlje obuhvaćene istraživanjem⁷.

Indeks percepcije korupcije (Corruption Perception Index - CPI)⁸ izrađen od strane Transparency International (TI) za 2008. godinu rangira Bosnu i Hercegovinu (BiH) na mjesta 92-95, sa ocjenom od 3,1 u konkurenciji 180 zemalja svijeta, svrstavajući je tako tako na najnižu poziciju među zemljama regiona jugoistočne Evrope. Ova pozicija i ocjena predstavljaju pad u odnosu na 2007. godinu kada se BiH nalazila na 84. mjestu sa ocjenom 3,3. I dok zemlje regiona prema ovom istraživanju bilježe spor ali kontinuiran napredak, BiH od kako je prvi put obuhvaćena ovim istraživanjem 2003. godine nije zabilježila značajniji napredak. Prema ovom istraživanju ocjena 3, predstavlja granicu prisustva systemske korupcije, odnosno situacije u kojoj su ključne institucije i procesi u državi potčinjeni praksi korupcije i gdje ne postoji mogućnost drugačijeg odnosa između države i građana.

Grafikon 1: Indeks percepcije korupcije TI 2003 - 2008 (CPI)

⁷ Worldbank: Anticorruption in transition 3: who is succeeding ... and why? - Google Books Result by James Horton Anderson, Cheryl Williamson Gray ... - 2006

⁸ Indeks rangira države od one sa najmanjim stepenom korupcije do zemalja u kojima je korupcija najprisutnija, na osnovu ocjene za svaku pojedinačno (kreću se u rasponu od 10 – bez korupcije, do 1 – apsolutno korumpirana zemlja), a na osnovu relevantnih istraživanja od kojih se Indeks sastoji. www.transparency.org

Prisustvo društveno najopasnijih vidova korupcione prakse odnosno političke korupcije, koja i čini BiH “zarobljenom državom”, potvrđuju i nalazi Globalnog barometra korupcije Transparency International⁹. Građani političke partije vide kao najkorumpiraniji segment društva, sa prosječnom ocjenom od 4,4, na skali od 1 do 5, a gdje 1 označava nepostojanje korupcije a 5 ekstremno visoko prisustvo korupcije. Zatim slijede zakonodavni organi sa ocjenom od 4,3, odnosno pravosuđe sa ocjenom 4,2.

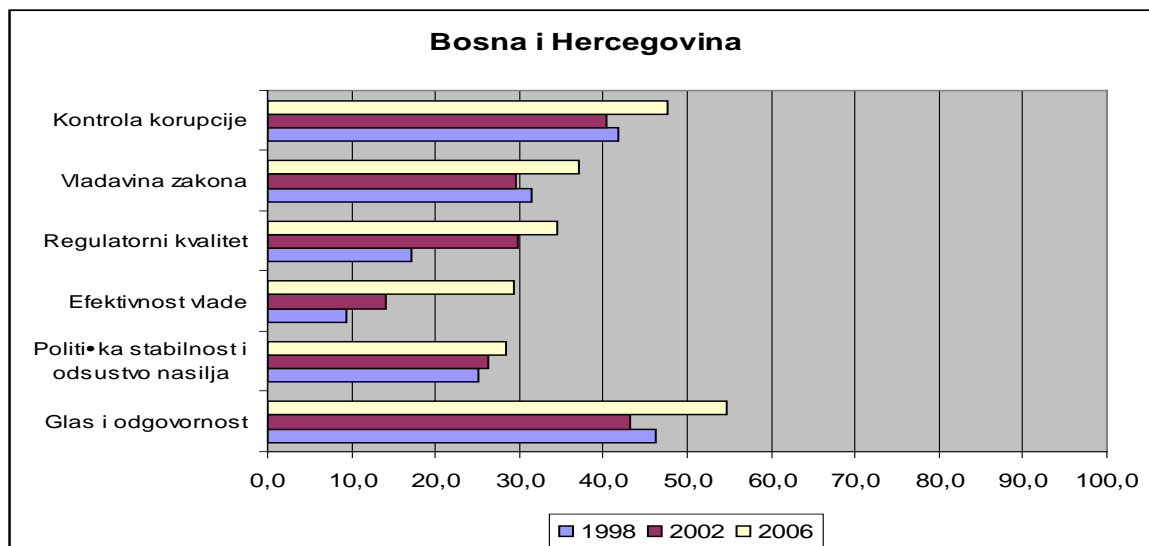
U velikoj većini istraživanja javnog mnijenja kao najkorumpiraniji segment društva građani ističu političke partije. Ovakva percepcija je rezultat načina funkcionisanja političkih partija, koje su organizovne više po uzoru na mafiju, nego na političke partije u modernom smislu riječi. Bez elementarne unutrašnje demokratičnosti, potpuno netransparentnim načinom finansiranja, posvećene zadovoljavanju privatnih interesa uskih partijskih rukovodstava, bez jasnih i argumentovanih politika o temeljnim problemima sa kojim se suočava BH društvo, predstavljaju jedno od ključnih uporišta korupcije.

Kompleksan fenomen zarobljenosti država ima svoje posljedice u svim segmentima vladavine i upravljanja, imajući u vidu da uske privatne interese pretpostavlja javnim interesima, što praktično znači da vlada ne kreira i ne provodi javne politike u interesu građana. Indikatori upravljanja Svjetske banke¹⁰, pokazuju da je BiH postigla minimalan napredak u oblasti kontrole korupcije i u uspostavljanju vladavine zakona. Iako je prema ostalim pokazateljima BiH zabilježila nešto značajniji napredak, ipak u velikoj mjeri zaostaje za zemlja regiona jugoistočne Evrope.

⁹ Globalni barometar korupcije predstavlja istraživanje javnog mjenja o percepciji i iskustvima korupcije, a od 2003. provodi se svake godine. U 2007. godini istraživanje je obuhvatilo 63,199 građana, u 60 zemalja svijeta. Osnovni mu cilj je utvrditi percepciju građana o rasprostranjenosti korupcije po sektorima, lična iskustva sa korupcionom praksi, te ocijeniti napore vlasti na suzbijanju korupcije iz perspektive građana. www.transparency.org

¹⁰ Indikatori upravljanja Svjetske banke predstavljaju pokazatelje koji su zasnovani na nezavisnim nalazima različitih istraživanja u cilju praćenja kvaliteta institucija, pružanje podrške u izgradnji kapaciteta, unapređenja upravljanja i borbu protiv korupcije. Mjere se na skali od 0 do 100.

- **Glas i odgovornost** – pokazuju u kojoj su mjeri građani zemlje u mogućnosti da učestvuju u izboru svoje vlade, kao i slobodu izražavanja, slobodu udruživanja i slobodu medija
- **Politička stabilnost i odsustvo nasilja** – mjeri percepciju vjerovatnoće da će se vlada destabilizirati ili zbaciti neustavnim ili nasilnim sredstvima, uključujući terorizam.
- **Efektivnost vlade** – mjeri kvalitet javnih usluga, kvalitet državne službe i stepen nezavisnosti od političkog pritiska, kvalitet donošenja i provođenja politike i kredibilitet vladine opredjeljenosti za takve politike.
- **Regulatorni kvalitet** – mjeri sposobnost vlade da formuliše i implementira zdrave politike i propise koji omogućavaju i promovišu razvoj privatnog sektora.
- **Vladavina zakona** – pokazuje mjeru u kojoj subjekti imaju povjerenje u i pridržavaju se pravila društva i posebno kvalitet provođenja ugovora, policije i sudova, kao i vjerovatnoću kriminala i nasilja.
- **Kontrola korupcije** – pokazuje mjeru u kojoj se javne ovlasti koriste za ostvarivanje privatne koristi, uključujući male i velike oblike korupcije, kao i „zarobljavanje“ države od strane elite i privatnih interesa

Grafikon 2: Indikatori upravljanja, Institut Svjetske banke

Etnička fragmentiranost zemlje odnosno njena politička upotreba od strane etnonacionalnih političkih elita, u smislu relativizacije problema korupcije predstavlja značajnu prepreku na putu njenog suzbijanja.¹¹ Deklarativna politička volja nikada nije jasno i konkretno manifestovana, velika većina antikorupcionih napora i reformi u BiH, odvijala se na inicijativu i pod pritiskom međunarodne zajednice. Od usvajanja odnosno nametanja zakona, formiranja i/ili reformisanja institucija, pa do provođenja zakona odnosno procesuiranja korupcije, sve se dešavalo uz opredijeljujući uticaj međunarodne zajednice.

To je dovelo do jedne specifične situacije, stvaranja kako ih Čendler naziva „virtuelnih institucija“¹², koje teško mogu da funkcionišu bez međunarodnog bilo direktnog ili indirektnog nadzora. A sa druge strane dovelo se do stvaranja tzv. efekta dualne odgovornosti¹³. U situaciji praktično apsolutnih ovlaštenja međunarodnog predstavnika u BiH, domaće političke elite nisu bile zainteresovane za provođenje nepopularnih reformi i postizanja konsenzusa kako bi očuvale popularnost i vlast na nacionalističkoj retorici. Naprotiv, oni očekuju da međunarodna zajednica provodi reforme, što im je u slučaju neuspjeha ostavljalo mogućnost da odgovornost prebace na međunarodnu zajednicu. Sa druge strane to rezultira razdvajanjem stvarne političke moći od odgovornosti¹⁴. Međunarodna zajednica posjeduje efektivnu moć, ali ni na koji način nije odgovorna prema građanima BiH.

¹¹ Susan Rose - Ackerman: *Korupcija i vlada: Uzroci, posljedice i reforma*, Cambridge University Press(1999);

¹² Chandler, D: *Bosnia: Faking Democracy After Dayton*, 2nd Edition, London, Pluto Press, 2000.

¹³ . Boris Divjak: *Peacebuilding and Corruption Case study Bosnia and Herzegovina*, Centre for International Studies Department of Politics and International Relations, University of Oxford, 2007

¹⁴ Chandler, D: *Bosnia: Faking Democracy After Dayton*, 2nd Edition, London, Pluto Press, 2000.

Rasprostranjenost administrativne korupcije (tzv. Petty corruption) uslovljena je prisustvom političke korupcije i fenomena zarobljavanja države¹⁵ i logična je posljedica prihvatanja korupcije kao društveno poželjnog modela ponašanja. Analize korupcije zasnovane na istraživanjima i podacima Centra za pružanje pravne pomoći TI BiH¹⁶ ukazuju da je korupcija najrasprostranjenija na lokalnom nivou, odnosno opštinskim i kantonalnim administracijama. Ovi nalazi se mogu tumačiti činjenicom da se većina kontakata između građana i javne administracije odvija na lokalnom nivou, dok je cijena korupcija i društvena opasnost zasigurno veća na višim nivoima vlasti.

Prema podacima Centra, poslije lokalnih administracija najzastupljenija je korupcija u oblastima obrazovanja i zdravstva. Relevantni podaci vlada entiteta, kantona i Brčko distrikta¹⁷, kao i raspoloživih podataka zavoda za statistiku, pokazuju da se na obrazovanje u BiH troši preko milijardu KM odnosno više od 5% bruto društvenog proizvoda. U okviru javnog sektora najveći broj zaposlenih je upravo u oblasti obrazovanja. Navedeni podaci ukazuju da je oblast obrazovanja veoma vulnerabilna na korupciju. U oblasti obrazovanja prisutni su različiti oblici korupcije od klijentelističkih i nepotističkih imenovanja, do zloupotreba sredstava obrazovnih ustanova, do tzv. prodaje ocjena i ispita. Prema istraživanjima prosječan iznos mita u visokom obrazovanju iznosio je 547 KM.¹⁸ Prema rezultatima ispitivanja javnog mnijenja¹⁹, gotovo svi ispitanici smatraju da je korupcija prisutna na fakultetima (96%). 88% ispitanika smatra da je ona prisutna i u srednjim školama, a nešto manje ispitanika smatra da je korupcija prisutna u osnovnim školama (71%). Najmanji dio ispitanika vjeruje da je korupcija prisutna u vrtićima (32%). Nedavno otkriveni korupcijski skandali na nekoliko fakulteta u BiH potvrđuju, dramtičnu ukorijenjenost korupcije na visokoškolskim ustanovama u BiH.

Nalazi istraživanja javnog mijenja pokazuju da većina ispitanika smatra da je korupcija veoma rasprostranjena u zdravstvenim ustanovama, pri čemu je najveći procenat ispitanika koji su mišljenja da je korupcija prisutna u bolnicama (77%), zatim u domovima zdravlja (68%) dok je najmanji procenat ispitanika koji smatraju da je korupcija prisutna u ambulancama (60%)²⁰. U okviru zdravstva sitna korupcija se javlja uglavnom pri složenijim medicinskim intervencijama, a velika pri javnim nabavkama za zdravstvo. Ono što je karakteristika korupcije u zdravstvu je, da su građani najmanje spremni da prijavljuju ovaj vid korupcije i da se pri korupciji u zdravstvu rijetko javlja direktna iznuda mita, već se konkludentnim radnjama medicinskog osoblja nastoji da građani sami "zaključe" da je mito neophodan. Prosječan iznos mita koji građani plaćaju za medicinske usluge iznosi 500 KM.²¹

¹⁵ Gary Becker. "Crime and Punishment: An Economic Approach". *The Journal of Political Economy* (1968) Gary Becker definiše kriminal odnosno korupciju kao racionalnu aktivnost pojedinca prilikom smanjene vjerovatnoće utvrđivanja kriminalnog čina, uz neodgovarajuće mehanizme detekcije i kažnjavanja odnosno sankcija.

¹⁶ Godišnji izvještaj Centra za pružanje pravne pomoći TI BiH za 2008

Prema podacima Centra više od 40% od ukupno 12.000 primljenih prijava građana i pravnih lica se odnosilo na korupciju na lokalnim nivoima vlasti (opštinske i kantonalne administracije)

¹⁷ Prema podacima za 2007. godinu

¹⁸ Prvo kvartalno istraživanje percepcije korupcije 2009.pdf, /www.ti-bih.org/documents/29-04-2009/

¹⁹ Prism reasrch za CCI Percepcija korupcije u obrazovanju, 2008 Ispitivanjem je bilo obuhvaćeno 350 osoba na osnovu metode slučajnog odabira u cijeloj BiH a prema kriterijumima koji su korišteni u cilju obuhvata reprezentativnog uzorka.

²⁰ Prism reasrch za CCI Percepcija korupcije u zdravstvu

²¹ Prvo kvartalno istraživanje percepcije korupcije 2009.pdf, /www.ti-bih.org/documents/29-04-2009/

I pored dugogodišnjeg provođenja procesa privatizacije državno vlasništvo još uvijek je najzastupljenije u privredi, što u situaciji sistemske i sveprisutne korupcije ima parališući efekat na dalji razvoj, a najveću cijenu svakako snose građani, preskupo plaćajući nekvalitetne usluge javnih preduzeća. Činjenicu da većina javnih kompanija posluje sa gubicima, čak i u situaciji kada imaju monopol, može se objasniti isključivo prisustvom različitih oblika korupcije. Postavljanje politički podobnih kadrova na ključne menadžerske pozicije uobičajena je praksa. Zauzvrat, takvi kadrovi kroz skidanje aktive preduzeća, obavljanje javnih nabavki u krugu podobnih firmi i pojedinaca, transferišu sredstva političkim partijama i liderima koji su ih imenovali, zadržavajući dio za sebe. Nastali gubitci se subvencioniraju budžetskim sredstvima, dovodeći tako građane u situaciju da višestruko budu oštećeni takvim funkcionisanjem javnih preduzeća²².

Posljedice korupcije su razarajuće i dugoročne, a najteže su svakako siromaštvo, nemogućnost razvoja i izopačenje demokratskog procesa donošenja odluka. Donošenje odluka koje su od značaja za širu javnost pod uticajem sopstvenog interesa neminovno prouzrokuju štetu koja se može definisati kao ekonomska cijena korupcije.

Studija sistema društvenog integriteta BiH identifikuje sljedeće elemente u okviru ekonomske cijena korupcije:

1. negativne efekte na ulaganja i ekonomski rast (npr. BiH privlači najnižu stopu direktnih stranih ulaganja u jugoistočnoj Evropi i ima nižu stopu rasta BDP, nego je to bilo predviđeno);
2. negativne efekte na razvoj privatnog sektora (npr. mali broj novoosnovanih preduzeća po glavi stanovnika; nisko povjerenje privatnog sektora u privredu);
3. povećane administrativne izdatke (npr. BiH ima najviše javne rashode vlade u tranzicijskom svijetu, gotovo 50% BDP-a na godišnjem nivou);
4. neprirodna ekspanzija javnog sektora (javni sektor ostaje najvećim generatorom zapošljavanja i birokratija izmišlja dodatne procedure, kako bi se sama umnožavala, tj. stvarala nova radna mjesta; više birokratije znači više administrativnih procedura i stoga više korupcije);
5. smanjenje kvaliteta roba i usluga (viši administrativni troškovi vode nižem kvalitetu robe i usluga, kako u privatnom, tako i u javnom sektoru BiH);
6. viša stopa siromaštva (stvarni prihod po glavi stanovnika smješta BiH među najsiromašnije evropske zemlje, a rast realnog BDP-a je u bitnom nesrazmjeru sa sličnim zemljama, npr. kandidatima za članstvo u EU);
7. organizovani kriminal (pretpostavlja se da milijarde KM bivaju 'oprane' kroz razne kriminalne aktivnosti, a podzemlje je vrlo dobro organizovano); i
8. smanjen kredibilitet države (što su mafijaške bande prisutnije u zemlji, građani doživljavaju organizovani kriminal kompetentnijim od države).

²² Boris Divjak: Na državnim preduzećima građani sedam puta gube, a političari sedam puta dobivaju, Transparency International BiH, 2006

Daleko dramatičnije i dugoročnije su indirektnije posljedice: spriječavanje protoka svježeg kapitala, domaće tržište gubi utrku sa inostranim, krajnje nepovoljna poslovna klima u zemlji, nedostatak strateških interesa za tržište BiH, otpuštanja radnika i zatvaranje proizvodnih pogona, paralizovana ekonomija, odliv mozgova i odlazak mladih ljudi iz zemlje, osiromašenje građana koji su kroz poresku politiku finansirali ili će tek finansirati pomenute gubitke. Troškovi se neprestano gomilaju, ali, što je najvažnije, ne mogu se pokriti za kratko vrijeme, već će za to biti potrebne čitave generacije.²³

Proces pridruživanja EU i borba protiv korupcije

Proces pridruživanja EU podrazumijeva sveobuhvatne reforme kako bi se ispunili svi uslovi neophodni za punopravno članstvo u EU. Kopenhagenski kriteriji koje je utvrdio Evropski savjet zahtijevaju od zemalja kandidata da uspostve stabilne institucije, koje garantuju demokratiju, vladavinu prava, ljudska prava i poštovanje i zaštitu prava manjina, postojanje funkcionalne tržišne ekonomije kao i kapaciteta da uspješno funkcionišu pod pritiskom konkurencije tržišnih sila unutar EU. Članstvo podrazumijeva sposobnost da se preuzmu obaveze koje proizilaze iz članstva, uključujući ispunjavanje ciljeva političke, ekonomske i monetarne unije²⁴.

Proces stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu usvojen 1999. godine definisao je odnos EU prema zemljama regiona. Osnovni cilj je bio uspostaviti stabilnost regiona, te pružiti odgovarajuću pomoć u izgradnji i održavanju stabilnih demokratskih institucija uz osiguranje vladavine prava. "Solunski program za Zapadni Balkan: Kretanje prema Europskoj integraciji" predvidio je uvođenje čitavog niza novih instrumenata saradnje u istom cilju. BiH je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa EU 16. juna 2008, a privremeni sporazum stupio je na snagu 1. jula iste godine.

Akcioni plan za realizaciju prioriteta iz dokumenta Evropsko partnerstvo sa Bosnom i Hercegovinom predviđa čitav niz mjera koje se odnose na antikorupcione reforme koje BiH treba da realizuje. Iako je usvojen prije 2008. godine, praktično ni jedna mjera koja se odnosi na suzbijanje korupcije, definisana ovim dokumentom, još uvijek nije implementirana.

Iako je temeljni pristup EU u okviru procesa pristupanja individualni pristup napretku svake zemlje regiona na ispunjavanju predviđenih uslova, specifičnost pozicije BiH dodatno određuje uloga visokog predstavnika u BiH. Ili kako Chandler primjećuje: "U svakom praktičnom smislu BiH je član EU, zapravo i više od toga, Bosna je prva prava EU država čiji je suverenitet zapravo prenet u Brisel"[...] "Nakon 10 godina izgradnje države, u Bosni trenutno postoji potpuna razdvojenost između moći i odgovornosti. Ovo

²³ Transparency International BiH: Studija sistema društvenog integriteta BiH, Banja Luka 2007

²⁴ Conclusion of the Presidency (Copenhagen: European council, 21-22 june 1993)

sasvim odgovara EU koja ima kontrolu nad ovom sićušnom zemljom, bez da ju ili primi u EU ili da prizna da je njen politički režim potpuno uzrokovan spoljnim faktorima.”²⁵

Ovakva pozicija institucije visokog predstavnika često je kritikovana sa aspekta demokratičnosti i nespojivosti sa osnovnim uslovima koje trebaju biti ispunjeni od strane zemlje u procesu integracija u EU²⁶.

Sa druge strane, sva ispitivanja javnog mnijenja posljednjih godina pokazuju da više od dvije trećine građana snažno podržava proces pristupanja zemlje EU. Ovakva snažna podrška građana procesu pristupanja predstavlja važan kohezivni faktor u situaciji kada se pred zemljom nalaze brojne i nepopularne reforme. Ispunjavanje neophodnih uslova za pridruživanje EU i suzbijanje korupcije su međusobno povezani i uslovljeni. Provođenjem reformi i ispunjavanjem uslova za pridruživanje kreira se odgovarajući zakonski okvir i uspostavljaju funkcionalne institucije, što je neophodno za borbu protiv korupcije.

Procesuiranje korupcije

Osnovni problem sa kojim se pravosuđe u Bosni i Hercegovini suočava je pitanje postojanja četiri skoro autonomna sudska sistema koji se faktički (osim nekih izuzetaka u predmetima ratnih zločina) i ne dotiču u pogledu nadležnosti (nivo Bosne i Hercegovine, dva entitetska sistema: Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine i Brčko distrikt Bosne i Hercegovine), a to je zapravo posljedica ustavne strukture Bosne i Hercegovine. Postojanje autonomnih sudskih sistema znači da politička vlast (parlamenti) donosi zakone koji uređuju sistem pravosuđa, pa i pored značajnih napora da se usklade određena zakonska rješenja, kako u vezi materijalnih tako i procesnih zakona. Kao posljedicu takvog stanja imamo nejednaku sudsku praksu i nejednako postupanje sudova u istim ili sličnim činjeničnim i pravnim situacijama.

Zbog ustavne strukture Bosne i Hercegovine pitanje finansiranja rada sudova i tužilaštava je još komplikovanije. Naime, sudovi i tužilaštva se i dalje finansiraju iz 14 različitih budžeta što svakako kapacitete i reursse sudova čine veoma nesigurnim i neuravnoteženim. Ovakvo stanje omogućava prisustvo političkog uticaja na pravosuđe kroz proces budžetiranja i donošenja zakona.

Iako su još 2003. godine donešeni procesni zakoni (krivični i građanski postupak) koji omogućavaju značajno bržu sudsku proceduru, te i pored činjenice da je popunjenost sudijskih funkcija 96,52% a tužilačkih 93,85%²⁷, najveći problem pravosuđa u Bosni i

²⁵ Chandler David: Bosnia: whose state is it anyway? [Bosna: čija je to zapravo država], Spiked essays, 24 oktobar 2005., <<http://www.spiked-online.com/index.php?site/article/216/>>

²⁶ Venecijanska Komisija: *Mišljenje o ustavnoj situaciji u BiH i ovlaštenjima visokog predstavnika koje je Evropska komisija za demokratiju kroz pravo (Venecijanska komisija) usvojila na svojoj 62. plenarnoj sjednici*, Venecija, 11–12 mart 2005., <[http://www.venice.coe.int/docs/2005/CDL-AD\(2005\)004-bos.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2005/CDL-AD(2005)004-bos.asp)>

²⁷ Godišnji izvještaj Visokog sudske i tužilačkog savjeta Bosne i Hercegovine za 2008.g. (www.hjpc.ba), strana 45

Hercegovini ostaje veliki broj nerješениh slučajeva i dugotrajni procesi. Građani i pravni subjekti veoma dugo moraju da čekaju da sudovi uopšte uzmu u rad njihove predmete a put do realizacije pravde je dugotrajan i skup. Treba reći da su od strane Visokog sudskog i tužilačkog savjeta Bosne i Hercegovine učinjeni određeni koraci kako bi se smanjio broj nerješениh predmeta, međutim prema Godišnjem izvještaju savjeta za 2008. godinu u sudovima Bosne i Hercegovine je 2.036.757 nerješениh predmeta²⁸ od kojih je 1.464.464 takozvanih komunalnih predmeta. U poređenju sa 2007. godinom radi se o neznatnom smanjenju nerješениh predmeta, što znači da će problem istih još dugo biti glavna smetnja ubrzanju sudskih postupaka i ostvarivanja prava na pristup sudu.

Procesuiranje korupcije i dalje nije na zadovoljavajućem nivou. Pri Tužilaštvu Bosne i Hercegovine postoji odjeljenje za procesuiranje krivičnih djela organizovanog kriminala i korupcije (i pri Sudu Bosne i Hercegovine postoji odgovarajuće odjeljenje) a u Republici Srpskoj postoji i Specijalno tužilaštvo za procesuiranje krivičnih djela organizovanog kriminala i korupcije, ali u toku 2008. godine nije bilo značajnih predmeta u kojima je podignuta optužnica niti je bilo značajnih predmeta u kojima je donešena pravosnažna odluka.

Što se tiče postojanja korupcije u samom pravosuđu, recentna istraživna percepcije korupcije pokazuju da je korupcija prisutna u pravosudnim organima. Prema istraživanju TI BiH »Analiza rezultata prvog dijela kvartalnog istraživanja percepcije građana o korupciji u Bosni i Hercegovini«,²⁹ prosječan iznos mita (2.049,00 KM) dat sudiji ili službeniku u sudu, pravosuđe dovodi na prvo mjesto po visini mita u poređenju sa svim drugim institucijama. Sa druge strane, u toku 2008. godine nije bilo ni jednog slučaja vođenja krivičnog ili disciplinskog postupka protiv sudije ili tužioca za krivično djelo ili prekršaj koji bi se mogao povezati sa korupcijom. Od 16 odluka koje je Kancelarija disciplinskog tužioca pri Visokom sudskom i tužilačkom savjetu Bosne i Hercegovine donijela u toku 2008. godine, nema disciplinskih prekršaja koji bi se mogli direktno dovesti u vezu sa korupcijom.

Procesuiranje korupcije, posebno političke i sprege organizovanog kriminala sa vlastima predstavlja ključni test nezavisnosti pravosuđa. Lica umiješana u takve aktivnosti u pravilu su političari i visoko pozicionirani državni službenici koji su vrlo uticajni, moćni te posjeduju značajna finansijska sredstva. Pred reformisanim pravosuđem u BiH i dalje se nalazi izazov da zaista potvrdi svoju formalno proklamovanu nezavisnost ali i da povрати povjerenje javnosti u pravosudni sistem, koje je uprkos višegodišnjoj reformi i dalje na vrlo niskom nivou³⁰. To se može desiti ako pravosudni sistem uspije procesuirati brojne slučajeve kriminalizovane privatizacije, zloupotrebe budžetskih sredstava i kriminala u javnim preduzećima. Brojne afere koje su u velikom broju bile i znatno medijski eksponirane, nikada nisu dobile institucionalni odgovor, što baca sjenku na rad

²⁸ Ibid, strane 123,203

²⁹ Prvo kvartalno istraživanje percepcije korupcije 2009.pdf, /www.ti-bih.org/documents/29-04-2009/

³⁰ Prema istraživanju Globalni barometar Transparency International za 2007, pravosuđe se nalazi na trećem mjestu odmah iza političkih partija i parlamenta po stepenu percipirane korupcije sa ocjenom 4,2, na skali od 1 (bez korupcije) do 5 (potpuna korupcija), što pravosuđe BiH svrstava na najlošiju poziciju po povjerenju građana u regionu jugoistočne Evrope

pravosuđa i praktično ukazuje da je reforma pravosuđa donijela vrlo malo suštinskih promjena.

Dio krivice za ovakvo stanje snose i agencije za provedbu zakona i policijske strukture, za koje se može reći da su u znatno većoj mjeri eksponenti interesa političkih subjekata, nego nezavisne institucije čije je djelovanje utemeljeno u zakonskim propisima.

Strategije protiv korupcije

Uslov svih uslova za uspješnu borbu protiv korupcije, predstavlja politička volja za njeno suzbijanje. Politička volja ne podrazumijeva samo volju političkih elita, već snažno i jasno artikulisanu političku volju kompletnog društva. U situaciji odmetnutosti političkih elita od vlastitih birača, slabog civilnog društva i etnički podjeljene javnosti artikulisanje i manifestovanje takve političke volje će biti ključni izazov. Istraživanja javnog mnijenja pokazuju da građani prepoznaju razmjere i pogubnost problema korupcije, redovno svrstavajući je među tri najveća problema sa kojim se društvo suočava.

BiH je ratifikovala niz međunarodnih konvencija u oblasti borbe protiv korupcije, koji odražavaju opšteprihvaćene antikorpucione standarde. Na razini Vijeća Europe su to Kaznenopravna konvencija o korupciji, Građanskopravna konvencija o korupciji, Konvencija o pranju, traganju, privremenom oduzimanju i oduzimanju prihoda stečenoga krivičnim djelom, a na razini Ujedinjenih nacija, Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i Konvencija protiv korupcije (UNCAC).

Međutim, implementacija ovih međunarodnopravnih instrumenata daleko je od zadovoljavajućeg nivoa. Unaprjeđenje postojećih institucija, kao i zakonskog okvira kroz donošenje novih, zatim formiranje agencije za borbu protiv korupcije, jačanje kapaciteta postojećih institucija i jačanje saradnje između institucija i dalje ostaju važan izazov za BiH.

U postratnom periodu u BiH su usvojene tri strategije koje su tretirale problem korupcije. Poslije strategije OHR-a koja je usvojena 1999, slijedila je Strategija za smanjenje siromaštva (PRSP) koja je tretirala i problem korupcije, te Strategija za borbu protiv organizovanog kriminala i korupcije, koju je Vijeće ministara usvojilo 2006. godine.

Iako su se pomenute strategije razlikovale po strateškim ciljevima koje su predviđale, one su se uglavnom fokusirale na donošenje i implementaciju zakona i izgradnju institucionalnih kapaciteta. Tako je na primjer OHR bio fokusiran na transformaciji sistema indirektnih poreza, kreiranje novih institucija i jačanje zakonodavne komponente u zemlji. Ciljevi borbe protiv korupcije u okviru PRSP-u su fokusirani na probleme korupcije u vezi sa komplikovanim poslovnim okruženjem, korupciju u okviru privatizacije javnog sektora, te na konsekvence neadekvatnih zakona u ovoj oblasti. Strategija za borbu protiv organizovanog kriminala i korupcije Vijeća ministara je nastojala pitanje korupcije i organizovanog kriminala riješiti uglavnom putem jačanja institucija i zakonodavnih rješenja u oblastima svojih nadležnosti. Ono što je zajednički

imenitelj sve tri strategije se odnosi na deklarativnost ciljeva i ekskluzivitet u odnosu na instituciju koja je stajala iza svake od strategija. Međutim, borba protiv korupcije nije pitanje deklariranih strateških ciljeva već i načina na koji se kreira, odnosno načina na koji se implementira te političke podrške koju za to ima.³¹

Ključne primjedbe na strategiju Vijeća ministara za borbu protiv organizovanog kriminala i korupcije su u najkrećem: da je strategija kreirana bez konsultacija sa svim zainteresovanim stranama odnosno na prijedlog i inicijativu Savjeta ministara BiH, nepostojanje mehanizama koordinacije, monitoringa i implementacije, zatim sam vremenski rok za koji je strategija donijeta je isuviše kratak i neuobičajen za strateško planiranje. Vremenski rok za provođenje aktivnosti predviđenih akcionim planom nedovoljno je određen, a nosioci aktivnosti nedefinisani. Objedinjavanja dva velika problema sa kojim se BH društvo suočava u jedan strateški dokument, organizovani kriminal i korupciju, sa aspekta provodivosti predviđenih mjera nije kvalitetno riješenje, obzirom da se na takav način zamagljuje fokus aktivnosti. Sve navedeno imalo je za rezultat nezadovoljavajuću implementaciju aktivnosti predviđenih strategijom, što je konstatovano i u izvještaju Evropske komisije o napretku BiH za 2008³².

Ujedinjene Nacije (1999)³³ predlažu novu strateški pristup u suprotstavljanju korupciji na razini prevencije. Ranije su preventivne antikorupcijske aktivnosti, ukoliko su poduzimane, podrazumijevale fokus na ekonomske pokazatelje, a rjeđe na odgovornost, integritet i transparentnost. Nova strategija naglasak stavlja na individualnu i kolektivnu odgovornost dužnosnika svih razina i domena vlasti, koja se najbolje može ostvariti u sljedećim paradigmama:

1. odgovornost putem transparentnosti;
2. veći fokus na sistematske preventivne aktivnosti;
3. podizanje svijesti civilnog društva o štetnosti korupcije;
4. fokusiranje na pristup koji se temelji na rezultatima;
5. razvijanje stubova integriteta u suprotstavljanju korupciji.

Sličan pristup zastupa i Transparency International kroz Sistem društvenog integriteta³⁴, u kojem svaka državna i društvena institucija ima svoju ulogu u sveobuhvatnom pristupu suzbijanju korupcije. Konačan cilj je uspostaviti takvu situaciju u kojoj je korupcija visokorizična aktivnost, koja nailazi na snažnu društvenu osudu, sa veoma malim šansama da ostane neotkrivena.

³¹ Aleksandar Draganić: Strateški koraci u borbi protiv korupcije -Prijedlog poboljšanja i revizije Strategije za borbu protiv korupcije u BiH, Transparency International BiH 2009

³² Bosnia and Herzegovina 2008 Progress Report, Brussels, 6.11.2008

³³ UNODC: *Prevention: An effective tool to reduce corruption*. Vienna 1999

³⁴ Antikorupcijski priručnik: Suprotstavljanje korupciji kroz sistem društvenog integriteta, Transparency International, OSCE, Beograd 2004.

Konvencija UN-a protiv kroupcije slijedi ovakav trend „demokratizacije“ borbe protiv korupcije, predviđajući u svojim odredbama neophodnost učešća civilnog društva i poslovnog sektora u sveobuhvatnoj borbi protiv korupcije.

Svaka sljedeća strategija suzbijanja korupcije mora polaziti od prevencije, jer je upravo prevencija najbolji vid borbe protiv kroupcije. Čak i u situaciji kada se koruptivno ponašanje desi i bude otkriveno, šteta je već nastupila. Pod prevencijom se podrazumijeva ukupnost planski osmišljenih, organiziranih i poduzetih mjera kojima se nastoje ukloniti ili smanjiti izravni i neizravni uzroci kažnjivih ponašanja (Horvatić, Cvitanović, 1999). Uobičajena je podijela na situacijsku i socijalnu. Situacijska podrazumijeva nastojanje da se eliminišu situacije u kojima se dešava korupcija interakcije, a socijalna, predstavlja sastavni dio ukupne razvojne strategije i obuhvata mjere socijalne, ekonomske, pravne, obrazovne itd. politike, odnosno uključivanje cjelokupnog društva u smanjenju ove pojave. Osnovni cilj prevencije usmjeren je dakle na sprječavanje korupcije.

Osnovni princip strateškog pristupa suzbijanju korupcije jeste transparentost u kreiranju antikorupcionih politika, tako i njihovog provođenja, uz učešće predstavnika civilnog društva, akademske zajednice i medija.

Kako bi se promijenio *status quo* imperativan je prije svega zahtjev javnosti za provedbu potrebnih reformi, koji bi bio najbolje artikulisan jačanjem povjerenja u pojedine državne stubove, kao što su profesionalna služba za reviziju javnog sektora, izborna komisija, mehanizam javnog ugovaranja, državna služba i ombudsmen, ali i kroz podršku ne-državnih stubova kao što su nezavisni mediji, poslovni sektor i nevladine organizacije, uz međunarodne institucije koje se polako povlače ali su još uvijek dominantne. Ovakve promjene će stvoriti dovoljno jak pritisak na institucije za provođenje zakona i sudstvo, ojačanim javnim tijelom za koordinaciju antikorupcijskih aktivnosti ili adekvatnim institucionalnim rješenjem, koje bi moglo riješiti trenutne nedostatke i probleme u kritičnim stubovima koji su percipirani kao najkorumpiraniji, a to su: političke partije, izvršna, zakonodavna i lokalna/regionalna vlast.³⁵

Od uspjeha zemlje pri suočavanju i savladavanju ogromnog izazova sveprisutne korupcije, zavisi da li će BiH postati moderna funkcionalna i samoodrživa demokratska država.

³⁵ Transparency International BiH: Studija sistema društvenog integriteta BiH, Banja Luka 2007

Lista korištene literature:

Blagovčanin, S (urednik): Uloga i stanje medija – Bosna i Hercegovina 2008 TI BiH, FES, 2008;

Chandler, D: Bosnia: Faking Democracy After Dayton, 2nd Edition, London, Pluto Press, 2000;

Chandler, D: Bosnia: whose state is it anyway? [Bosna: čija je to zapravo država], Spiked essays, 24 oktobar 2005, <<http://www.spiked-online.com/index.php?/site/article/216/>>

Divjak, B: Na državnim preduzećima građani sedam puta gube, a političari sedam puta dobivaju, Transparency International BiH, 2006;

Divjak, B: Peacebuilding and Corruption Case study Bosnia and Herzegovina, Centre for International Studies Department of Politics and International Relations, University of Oxford, 2007;

Draganić, A: Strateški koraci u borbi protiv korupcije -Prijedlog poboljšanja i revizije Strategije za borbu protiv korupcije u BiH, Transparency International BiH 2009;

Gary Becker. "Crime and Punishment: An Economic Approach". *The Journal of Political Economy* (1968) ;

EC: Bosnia and Herzegovina 2008, Progress Report, Brussels, 6.11.2008;

EC: Conclusion of the Presidency (Copenhagen: European council, 21-22 june 1993)

Hedges, C: Leaders in Bosnia Are Said to Steal Up to \$1 Billion, The New York Times, 18 August 1999;

Hellman, Joel; Kaufmann, Daniel: Confronting the Challenge of State Capture in Transition Economies, 2001.

www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2001/09/hellman.htm#author

Hellman, Joel; Kaufmann, Daniel; Jones, Geraint : Seize the State, Seize the Day. State Capture, Corruption and Influence in Transition.

2000 www.worldbank.org/wbi/governance/pdf/seize_synth.pdf

Horvatić, Ž., Cvitanović, L.. *Politika suzbijanja kriminaliteta*. Zagreb: Mup RH. (1999.)

Prism rearsch za CCI Percepcija korupcije u obrazovanju, 2008;

Prism rearsch za CCI Percepcija korupcije u zdravstvu, 2008;

Rose – Ackerman, S: *Korupcija i vlada: Uzroci, posljedice i reforma*, Cambridge University Press(1999);

TI BiH: Prvo kvartalno istraživanje percepcije korupcije 2009.pdf, /www.ti-bih.org/documents/29-04-2009/;

TI BiH: Studija sistema društvenog integriteta BiH, Banja Luka 2007;

TI BiH: Štete od korupcije u privatizaciji tokom prošle godine preko pola milijarde KM, maj 2008;

TI BiH: Godišnji izvještaj Centra za pružanje pravne pomoći TI BiH za 2008;

Transparency International: Corruption perception index 2008 www.transparency.org

Transparency International: Global corruption barometar 2008 www.transparency.org

Transparency International: Antikorupcijski priručnik: Suprotstavljanje korupciji kroz sistem društvenog integriteta, Transparency International, OSCE, Beograd 2004.

UNODC: Prevention: An effective tool to reduce corruption. Vienna 1999;

VSITV: Godišnji izvještaj Visokog sudskog i tužilačkog savjeta Bosne i Hercegovine za 2008.g. (www.hjpc.ba)

Worldbank (2000): Anticorruption in Transition. A contribution to the Policy Debate. Washington. www.worldbank.org/wbi/governance/pdf/contribution.pdf ;

Worldbank: Anticorruption in transition 3: who is succeeding ... and why? - Google Books Result by James Horton Anderson, Cheryl Williamson Gray ... – 2006;

Worldbank institute: "Governance Matters VII: Governance Indicators for 1996–2007." <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>